

Netapti Smolensko tragedijos įkaitais: Lietuvos ir Lenkijos gerų santykių dinamikos veiksniai

Vilius Ivanauskas

Lenkų poetės, Nobelio premijos laureatės Vislavos Šimborskos (Wisława Szymborska) netektis 2012 m. sausio pabaigoje sukrėtė ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos intelektualų sluoksnius. Poetės subtili kūryba priimama kaip tiltas tarp atskirų kultūrinių ir intelektualinių tradicijų. Dar ryškesnė Lietuvos ir Lenkijos kultūrinio artumo iliustracija būtų poetas Česlovas Milošas (Czesław Miłosz), kuris yra savotiška jungtis tarp abiejų šalių paveldo, kultūros ir tapatumo. Arba lenkų publicisto Jerzy Giedroyco (Jerzy Giedroyc) idėjos, kuriose akcentuojama laisvos ir demokratinės Lietuvos svarba Lenkijai ir keliama lenkų elito atsakomybės reikšmė santykiuose su kaimynine Lietuva.

Šie draugiškumo balsai disonuoja su per pastaruosius porą metų pastebimu susipriešinimu, kuris ištiko atskirus Lenkijos ir Lietuvos politikos ar net visuomenės sluoksnius. Viena santykių su Lenkija nuosmukio priežasčių – pastaraisiais metais kur kas silpnesnis siejančių interesų ar bendros grėsmės suvokimas nei per pirmuosius dešimt nepriklausomybės metų. Tas bendriems veiksmams kviečiantis „reikšmingasis kitas“ iki šiol daugiausia buvo išorinio lauko elementai – Rytų Europos visuomenės supančiojusio komunizmo nusimetimas ir jo žalos įvertinimas, ES integracija, NATO, parama Ukrainai 2004 m., ES kaimynystės politika ir geopolitiniai interesai, bendras kitų valstybių priešišku veiksmų suvokimas ir pan. 2008 m. rugpjūtį Valdo Adamkaus ir Lecho Kačynskio (Lech Kaczyński) stovėjimas vienas greta kito Tbilisyje ir bendra retorika palaikant Gruziją, ko gero, yra ryškiausias tokios laikysenos pavyzdys.

Tarptautinės politikos persmelktame veikime, matyt, buvo mažiau vidinių (išskyrus kultūros ar atskiras ekonomikos sritis), bendradarbiavimą skatinančių motyvų. Situacija nuo pat nepriklausomybės atgavimo turėjo atskirus išaldytus klausimus, kurie neišvengiamai turėjo išplaukti į paviršių. Dabartinės tendencijos liudija dar neišblėsusį tikėjimą tolesne partneryste (pavyzdžiui, Bronislavo Komorovskio (Bronisław Komorowski) vizitas Vasario 16-osios proga), tačiau visuomeniniu ar vidaus politikos lygiu erzinančių emocijų netrūksta, o tai liudija ir daug diskusijų sukėlę Lietuvos švietimo politikos klausimai dėl tautinių mažumų ar suaktyvėjusi Lenkijos politika ginant Lietuvos lenkų interesus.

Politologo Raimundo Lopatos pastebėjimas¹, kad dėl pakitusių santykių su Lenkija gerokai prisidėjo Lenkijos prezidento L. Kačynskio bei jį lydinčios delegacijos žūtis Smolenske 2010 m., rodo autoriaus nuomonę, jog būtent politinis elitas formuoja valstybinius santykius. Juk per pastaruosius metus pasikeitė ne vien Lenkijos, bet ir Lietuvos valdantieji – prezidentas ir valdančioji koalicija. Vis dėlto tokį santykių virsmą aiškinti asmenybių ar politinių grupių įtaka neužtenka, reikia matyti ir jų santykį su struktūriniais pokyčiais, kurie vyksta ir šalių visuomenėse, ir tarptautinėje politikoje. Kaip sugebame priimti šiuos pokyčius, į juos reaguoti ar eskaluoti? Kas padėtų pagerinti Lietuvos ir Lenkijos santykius?

Vietinių lenkų veiksnys

Per pastaruosius metus Lietuvos ir Lenkijos bendradarbiavimas pozityvesne nata vyko kultūrinėje plotmėje, o palankias sąlygas kūrė tokie įvykiai kaip poeto Č. Milošo 100-ųjų gimimo ar kompozitoriaus, dailininko Mikalojaus Konstantino Čiurlionio 100-ųjų mirties metinių minėjimo renginiai. Jie vyko ir Vilniuje, ir Varšuvoje. Buvo ir kitų kultūrinių įvykių, intelektualinių dialogų erdvių, iliustruojančių istoriškai persipinančius kultūrinius ir simbolinius kodus, kurie žymi abiejų visuomenių tapatumo panašumus bei juose esančius spyglius. Pastaruosius užkliudžius, kaimynams skirta politinė retorika nesunkiai įgyja atakuojamąjį pobūdį, o visuomenės pasineria į prieškarinių stereotipų sklaidą. Tapatumo klausimai ir tapo svarbiausiu dvišalių santykių centru.

Lietuvos lenkų integravimas vs. asimiliavimas. Lietuvos lenkų švietimo ribojimas – ši teiginį, kurį išskėlė vietiniai lenkai, gynė Lenkija ir neigė Lietuva. Švietimo įstatymas Lietuvoje išreiškė dalies politikų požiūrį, kad lietuvių kalba dėstomų pamokų didinimas padės vietiniams lenkams geriau pasirengti studijuojant ir vartojant valstybinę kalbą, o kartu geriau integruotis į Lietuvos visuomenę, tapti konkurencingesniais piliečiais. Iniciatorių argumentus vėliau pakartojo nemažai įtakingų politikų, nors dalis tokio atkartojimo kilo ir kaip atsakas į prasidėjusius vietinių lenkų ir Lenkijos politikų kaltinimus.

Tikslinga kalbėti apie vadybinę šio klausimo pusę. Pirma, Lietuvos politikai buvo kaltinami bandymu primesti būdą, kaip lenkai turi integruotis, o taip apeliuoja į tautinių mažumų teisių pažeidimą. Šiek tiek logikos turi skeptiškumas dėl vienašalio sprendimo „mes žinome, kaip tau padėti“. Juk, pavyzdžiui, versle, kai įeinama į rinką, tiriamos vartotojų preferencijos ir gilinamasi, kaip kurti dialogą. Išankstinio dialogo pavyzdžių, kaip ir aiškių apklausų, pateikta nebuvo. Taigi neatsitiktinai abiejose pusėse politikams atsirado pernelyg daug galimybių manipuluoti visuomenės nuotaikomis, o tai vedė į atskirų tautinių grupių susipriešinimo didėjimą, stereotipų sklaidą ir pan.

¹ Išsakyta pristatant knygą Sirutavičius Vladas, Lopata Raimundas. „Lenkiškasis istorijos veiksnys Lietuvos politikoje“. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011.

Juk lyg ir paaiškėjo, kad labiausiai lenkų bendruomenę sutrikdė nuostata dėl nuo 2013-ųjų numatomo valstybinės kalbos egzamino suvienodinimo mokiniams besimokantiems lietuvių kalba ir tautinių mažumų kalbomis. Dabartiniu metu atsirandantis sutarimas, kad reikia ilgesnio pereinamojo laikotarpio, panašu rodo, kad aštresni kampai galėjo būti nušlifuoti anksčiau ir taip išvengta bent dalies kylančių klausimų eskalavimo. Pamoka ateičiai? Aišku, situaciją kiek sunkino, kad Lietuvos politikai nesutaria, kokias šio regiono visuomenės grupes, organizacijas laikyti šio klausimo „savininkais“, nuo pat pradžių neįvyko konstruktyvus dialogas su LLRA, kitokio irgi nepavyko užmegzti.

Antra, abipusiškumo akcentavimas, kad ir Lenkijoje lietuvių tautinei mažumai galioja panaši tvarka, tiesiogiai neveda prie būtinybės pirmiausiai plėsti valstybinės kalbos vartojimą, juk įmanoma iš pradžių kelti klausimą ne tik dėl valstybinių kalbų, bet ir dėl gimtosios kalbos vartojimo užtikrinimo minėtose šalyse². Trečia, šis įstatymas kilo dar nenuslūgus lenkų nusivylimui (galbūt vis dar tikintis) dėl jų kalbos alfabeto vartojimo dokumentuose ir gatvių pavadinimuose. Dėl šio chronologinio sutapimo suinteresuotos šalys įgijo galimybę plačiau eskaluoti nepasitenkinimą dėl kėsimosi į vietinių lenkų tapatumą.

Šie vadybinio pobūdžio klausimai perkeliama ir į tapatumo politikos lauką. Kiek etnine prasme lenkiškasis patriotizmas gali sutapti su pilietiniu lietuviškuoju patriotizmu? Ar gebame pasiūlyti tokią pilietinio tapatumo projekciją, kurioje tautinės mažumos jaustųsi patogiai, ir savo etninį savitumą integruoti į bendresnį tapatumą, kuriame dalis mitų, vertybių ir orientacijų būtų bendri vietiniams lietuviams, vietiniams lenkams, vietiniams rusams ir kitų tautų atstovams³? Ideali tokio suderinamumo pozicija būtų Č. Milošo aptariamasis „lietuviškų lenkų“ tapatumas, kuriame kalbiniai skirtumai netampa jų atsiribojimu nuo lietuviškumo. Galbūt lietuviškumas suprantamas LDK tapatumo prasme, kai, norint jaustis lietuviu, pagal pilietybę nebūtina kalbėti lietuviškai, tačiau svarbu save susieti su tam tikra teritorija, jos suverenitetu ir institucijomis.

² Lietuvos lenkų atveju tai yra žymi tautinė mažuma (apie 7 proc. gyventojų), ir jie kartu yra krašto senbuviai. Toks faktas konfliktinėje situacijoje netgi vedė prie užaštrinto LLRA lyderio Valdemaro Tomaševskio (Valdemar Tomaszewski) pozicionavimo: „Kur integruotis? Kur mes turime integruotis? Mes čia gyvename visada. Tai jūs turite šitame krašte integruotis, nes jūs čia atvažiuote. Jūsų protėviai turi čia integruotis. O mes neturime integruotis. Čia mūsų žemė. Nueikite Vilniuje į senas kapines – vien lenkiškos pavardės.“

³ Istoriniuose tyrinėjimuose ar viešose diskusijose (pavyzdžiui, Alfredo Bumblausko ir Edvardo Gudavičiaus) apgriautas „šapokinis“ lietuvių ir lenko santykis iškelia neišnaudotą galimybę, kad sulenkėję buvusios LDK bajorai ir inteligentai būtų integravęsi į lietuvišką tapatumą, paskui save nusivesdami ir platesnius sluoksnius. Kita vertus, tą ir toliau įmanoma daryti stiprinant pilietinį lietuvišką tapatumą, aiškiai parodant, kad neturima jokių užmačių tautinių mažumų lietuvinimui etniniu pagrindu.

Istorikas Rimantas Miknys šią galimybę sieja su Lietuvos lenkų tapatybe, kurią, deja, vietiniams lenkams vis sunkiau sekasi palaikyti: jiems vis labiau galiojanti tampa „lenkai Lietuvoje“ linija. Žvelgiant istoriškai, galbūt atsakymą padiktuoja ką tik pasirodžiusi istorikės Vitalijos Stravinskienės studija apie pokariu vykusią vietinių lenkų repatriaciją į Lenkiją. Istorikė atskleidžia aplinkybes, kai iš tuometės Lietuvos TSR į Lenkiją išvyko apie 190 tūkst. Lietuvos lenkų – beveik visas jų elitas, inteligentija, neliko mokytojų, liko tik darbininkų ir žemdirbių socialinės grupės⁴. Tačiau būtent elitas palaiko ir konstruoja tapatumą. Žvelgiant į dabartį ir pastebint neseniai aidėjusius vietinių lenkų lyderių nepasitenkinimo ženklus, kyla klausimas ir dėl Lietuvoje vykdomos tautinių mažumų politikos efektyvumo.

Tautinių mažumų bendrijų tarybos pirmininkas Vitalijus Karakorskis akcentuoja tuštumą šioje politikoje, o tai sudaro galimybę užsienio valstybių įtakai: „Dabartinė politika lėmė, kad rusų tautinę mažumą atidavėme Rusijos, lenkų – Lenkijos ambasadai. Jeigu Lietuvoje būtų Izraelio ambasada, turbūt ir žydai būtų perleisti jai. Nieko blogo, kad ambasados bendrauja ir remia savo tautiečius. Tačiau jos negali formuoti jų darbotvarkės. Deja, Lietuvoje tai egzistuoja, nes sava valstybė jiems nerodo dėmesio.“⁵ Iš tiesų būtina kelti klausimą, ką galima geriau daryti tautinių mažumų politikos srityje ir Lietuvos pilietinės visuomenės ugdyme.

Ypač jautriu kalbėti apie lenkų mažumą – kultūrinio skirtumo tarp Lietuvos lenkų ir Lenkijos lenkų išplovimas bet kuriuo atveju turėtų būti laikomas Lietuvos nesėkme. Kas atsakingas už šį klausimą, kad taip neatsitiktų? Iš įtakingų politikų per atstumą nuskamba pastebėjimai dėl to, kad rytų ir pietryčių Lietuvoje interesus neproporcingai gina Lenkija ar pernelyg „vietininkiškos“ tautinių mažumų organizacijos (žr. Vytauto Landsbergio kalbą)⁶. Dar galima klausti, ar iš kitų politinių partijų, taip pat valstybinių institucijų, pusės vietiniams lenkams pakankamai buvo atiduotos „širdys ir protai“, ar priešingai – daugiau paliktas vakuumas veikti kitoms jėgoms.

Lenkijos dalyvavimo klausimas

Valstybė kaimynė išitraukė į vietinių lenkų reikalavimo klausimą. Šio veikimo simboliniai žingsniai: a) vietinių lenkų lyderio Valdemaro Tomaševskio akivaizdi konfrontacija su Lietuvos institucijomis, bandymai remtis Lenkijos autoritetu; b) Donaldo Tusko privatus ir skubus atvykimas į Lietuvą ir pasakymas Lietuvos lenkams, kad su Lietuva bus kalbama tokiu tonu, koku

⁴ Stravinskienė Vitalija. „Tarp gimtinės ir tėvynės: Lietuvos SSR gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944–1947, 1955–1959)“. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

⁵ Valančius Tadas „Pokeris – tautinių mažumų korta“. Prieiga per internetą: <<http://www.lzinios.lt/Lietuvoje/Pokeris-tautiniu-mazumu-korta>>.

⁶ Samoškaitė Eglė. „V. Landsbergis: Vilniaus krašte tebegyvuoja tarybų valdžia LLRA asmenyje“. Prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/vlandsbergis-vilniaus-kraste-tebegyvuoja-tarybu-valdzia-llra-asmenyje.d?id=55853139>>.

Lietuva palaikys santykius su vietiniais lenkais; c) Radoslavo Sikorskio (Radosław Sikorski) vadovaujamos Lenkijos užsienio reikalų ministerijos karinga laikysena, istorinius faktus iškraipančių lankstinukų apie Lietuvą rengimas ir pan.

Akivaizdu, kad būta momentų, kai Lenkija iš pozicijos „duokite geros valios ženklą“ perėjo į „patys apginsime Lietuvos lenkus“ laikyseną, nejausdami, kad iš esmės patvirtina Lietuvos visuomenės nuogąstavimą, jog lenkų korta gali tapti Trojos arkliu, griaunančiu pasitikėjimą tarp visuomenės ir vietinės lenkų mažumos, pastarajai sutinkant su Lenkijos globotinio vaidmeniu. Kita vertus, ši pozicija iš esmės permetė kamuolį į Lietuvos politikų aikštelę, kurie įgijo galimybę paaštrinti pernelyg pastebimą Lenkijos *tautiečių* gynimo klausimą bei atkreipti tarptautinės auditorijos dėmesį, kad kur kas didesnė valstybė kišasi į kaimynės vidaus reikalus.

Istorikas Česlovas Laurinavičius atkreipia dėmesį, kad mūsų politikai pernelyg nepasidavė *drabstymosi retorikai*. Turbūt taip ir buvo, tačiau tai irgi tam tikras manevras. Nusistovi lyg ir mums naudingas požiūris, kad Lenkijos pozicija yra mažiau teisi, jog savo svoriu bandoma užgožti mažesnę valstybę. Pavyzdžiui, tą parodo nuskambėjęs laikraščio „European voice“ [straipsnis](#), Lenkijos eksprezidento Aleksandro Kvašnevsio (Aleksander Kwaśniewski) [pastebėjimai](#) 2012-ųjų Vilniaus knygų mugėje ir kiti gausūs analogiški pasisakymai.

Kita vertus, džiaugimasis tokia pakitusia nuomone apie Lenkiją ir toliau tęstų retorikos „kas yra kaltesnis“ mūšį, nuolat surandant „neginčijamų“ įrodymų. Abiejų šalių visuomenės ir toliau turėtų šaltinį negatyviems stereotipams skleisti ir pažeisto tapatumo atstatymo iniciatyvoms. Lietuvos lenkų atveju tai neabejotinai reikštų priešingą integracijai dalyką.

Perėjimas nuo „ping-pong“ pozicijos: pozityvaus lauko kūrimas ir politinė empatija

Ši „ping-pong“ pozicija, matuojant, „kas yra kaltesnis“ (vieną akimirką – Lietuva, kitą – Lenkija), iš esmės kuria negatyvų lauką, o ne abiem pusėms vertingą diskursą, kuriame matytųsi bendri interesai ir laimėjimai. Atsitinka taip, kad žiūrime tik į tai, ko neturime, ir kur yra probleminės vietos. Abejose stovyklose daugiausia yra politinio kapitalo kaupimo siekių. Galima sutikti, kad norima mobilizuoti tautinį tapatumą, tačiau gana uždaros visuomenės formavimo kryptimi. Todėl tikslingiau vertinti tai, ką turime gero ir kokią pažangą esame padarę. Kaip ir mokykloje – galime klausti, ko nepadarei, kad gavai aštuonetą, arba, ką tokio padarei, jog gavai aštuonetą. Juk rezultatas – teigiamas. Neabejotina, kad Lietuvos ir Lenkijos pokomunistinio laikotarpio santykių rezultatas yra teigiamas. Ypač jeigu lyginsime su tarpukariu praktiškai neegzistavusiais santykiais. Tokio teigiamo lauko kūrimas turėti vykti ne vien kultūros ar mokslo sektorių pastangomis, tačiau ir atsirasti politikoje. Aštrių klausimų ir toliau gali pasitaikyti, tačiau derėtų atsisakyti pagundos taikyti koki

nors epitetą bendrai valstybei. Tiksliau kalbėti apie konkrečius poelgius, atskirų sričių politiką, bet ne bendrą valstybės įvertinimą. Tai neveda jokio rezultatyvumo link.

Grįžtant į tarptautinės politikos lauką, tikslinga pastebėti, kad regione vyrauja daugiakryptė užsienio politika. Ne išimtis ir Lenkija. Vis dėlto jos geresnių santykių su Rusija nederėtų laikyti kokia nors specialiai „prorusiška“ pozicija, veikiau tai dabartinis prolenkiškas pragmatizmas, apie kurį kalba ir politologas Vladas Sirutavičius. Lietuvai Lenkija yra gyvybiškai svarbi. Kaip pastebėjo 2011 m. pavasarį REESC atliktos analitinės apžvalgos autoriai, Lietuva iki šiol neturi rimtesnės alternatyvos partnerystei su Lenkija⁷.

Santykiams gerinti pagrindą sudaro ir pačių lenkų duodami signalai, kad dvišalių santykių plėtojimą jie vis dar laiko prioritetu. Tai liudija ir 2012 m. sausio 14 d. Lenkijos užsienio reikalų ministerijos pareiškimas, paskelbtas dvišalės deklaracijos 20-ųjų metinių proga⁸. Pažymėtina ir Lenkijos prezidento viešnagė Vasario 16-osios proga, kurios metu vietinius lenkus jis ragino būti gerais Lietuvos piliečiais, nors Šalčininkuose susitikęs su vietiniais lenkais akcentavo ir švietimo lenkų kalba svarbą. Buvusių eksprezidentų A.Kvašnevskio ir A. Adamkaus dalyvavimas Vilniaus knygų mugėje V.Adamkaus prisiminimų knygos pristatyme ar buvusio Lenkijos ambasados Lietuvoje ministro patarėjo Mariušo Maškievičiaus (Mariusz Maszkiewicz) iniciatyva išleista Vytauto Landsbergio „pokalbių“ knyga „Mūsų patriotizmas, jų šovinizmas?“ irgi rodo abiejų valstybių atskirų politinio elito atstovų pastangas sušvelninti įstrigusias problemines vietas.

Pagrindą suteiktų ir poreikis atkurti bendro veikimo kryptį tarptautinėje erdvėje, rasti ir artikuluoti vienijančius dalykus (pavyzdžiui, nuo komunizmo nusikaltimų nagrinėjimo iki bendrų iniciatyvų Briuselyje). Akivaizdu, kad esant dabatinei situacijai, kai Lenkija pati pripažįsta ne itin sutarianti su daugeliu kaimynų, gerėjantys santykiai su Lietuva jai yra savotiškas kodas į geros kaimynės įvaizdį. Lietuvai Lenkija iki šiol išlieka turbūt svarbiausiu politiniu partneriu.

⁷ Analitinė apžvalga. „Lietuvos ir Lenkijos santykiai: užstrigusi dvišalių santykių darbotvarkė ar tuščia strateginė partnerystė?“ Nr. 3, 2011.

⁸ „Praėjus dviem dešimtmečiams nuo šios istorinės akimirkos deklaracija lieka kaip įrodymas, kad Lenkijos ir Lietuvos santykiai gali būti paremti abipuse pagarba ir draugyste. Lenkijos Respublikos užsienio reikalų ministerija tikisi, kad valia, kuri lėmė deklaracijos pasirašymą, gyvuoja toliau“, – sakoma ministerijos pareiškimė. Lenkijos užsienio reikalų ministerija pažymi, kad 1992 m. sausio 13 d. Lietuvos ir Lenkijos deklaracijos dėl draugiškų santykių ir kaimyninio bendradarbiavimo pasirašymą lėmė tuomečių ministrų – Kšištofo Skubiševskio (Krzystofo Skubiszewskio) ir Algirdo Saudargo ryžtas, o ši deklaracija sudarė pagrindą 1994 metais dviejų šalių prezidentams pasirašyti dvišalę sutartį.

Vietinių lenkų klausimą tikslinga kelti ir plėtoti neįsivieliant į tarptautinių Lietuvos ir Lenkijos santykių lauką. Tam reikalingas Lietuvos institucijų proaktyvumas: realus dialogas ir klausimai patiems lenkams, „kas, kokie veiksmai iš tikrųjų sustiprintų tarpusavio pasitikėjimą“, turėtų teigiamą efektą. Gausesnė politinė empatija padidintų lietuviškąjį valstybinį patriotizmą. Tautinių mažumų politika Lietuvoje turi būti matomesnė ir įtraukianti pačius tautinių mažumų atstovus.

Tokie valdžios atstovų veiksmai, kaip užsienio reikalų ministro Audronio Ažubalio 2012 m. sausį vizitas Šalčininkuose atidarant Europos informacinį centrą ir išsakytos mintys apie vietinių lenkų svarbą, vienijančius interesus ir konkrečius klausimus, turi būti dažnesni ir ne vien proginiai. Neabejotina, kad turime atskirų laimėjimų tautinių mažumų politikos srityje, tačiau bet kuriuo atveju pravartu savęs paklausti, ką galime padaryti geriau nei iki šiol? Lenkiški užrašai Vilniaus rajono gatvėse yra ne visai teisėtas dalykas, tačiau išlieka kaip savotiškas amortizuojantis socialinis kontraktas. Kokių dar turime nepanaudotų išteklių gerinant situaciją?